

भारतीय साहित्य आणि प्रसारमाध्यमे

सौ. स्वाती पंकज धोटे

स्कूल ऑफ स्कॉलर्स, यवतमाळ

सारांश :

मराठी साहित्य आज जागतिक पातळीवर पोहचले आहे. मराठी भाषा जगभर आहे का, अशी शंका उपस्थित करणे गैर आहे. कारण पहिले विश्व मराठी साहित्य संमेलन अमेरिकेतील कॅलिफोर्नियामधील सॅनहोजे येथे भरले होते. दुसरे दुबई येथे भरले होते. याचा अर्थ समजून घ्यावा. जागतिक पातळीवर विचार करित असतांना मराठी साहित्य जरी प्रादेशिक साहित्य असले तरी मराठी साहित्यातील नीतिमत्ता असलेल्या सांस्कृतिक मुल्यांपासून समाज अलिप्त राहू नये याकरीता ते जागतिक पातळीवर वेगवेगळ्या मार्गाने प्रसारित करण्याची गरज आहे; परंतु आज मराठी साहित्य हे कमीत कमी महाराष्ट्रामध्ये तरी सर्व पदवी व पदव्युत्तर स्तरावरील अभ्यासक्रमांमध्ये समाविष्ट करण्याची गरज आहे. उदा. अभियांत्रिकी महाविद्यालयांमध्ये, औषधी महाविद्यालयांमध्ये, माहिती तंत्रज्ञान महाविद्यालयांमध्ये आज गैरप्रकार वाढत चालला आहे. फार मोठ्या प्रमाणात या महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थी व विद्यार्थींमध्ये रॅगिंगची प्रकरणे घडत असतात. या त्रासाला कंटाळून ते आत्महत्या करतात, असे घडते आहे. याचे कारण म्हणजे अशा रॅगिंग करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना नीतिमत्ता व सांस्कृतिक मुल्याची जाणीव नसते. अशा मानसिक विकृतीला मराठी साहित्य बऱ्याच प्रमाणात दूर करू शकेल. परंतु त्याकरीता मराठी साहित्य हे सर्व शिक्षणशाखांच्या अभ्यासक्रमांमध्ये समाविष्ट करणे गरजेचे आहे. ही सर्व प्रकारची रॅगिंग व इतर गैरप्रकारांची प्रकरणे प्रसारमाध्यमे प्रसारित करतात. पण यावर इलाज म्हणून मराठी साहित्याची सर्व प्रकारच्या शिक्षणामध्ये काय गरज आहे, दे देखील प्रसारमाध्यमांनीच लक्ष घालून सरकारला सर्व प्रकारच्या शिक्षणात मराठी साहित्याचा समावेश करण्यास भाग पाडण्याची गरज आहे.

बिज शब्द : प्रसारमाध्यमे, साहित्य, रॅगिंग, प्रबोधन, नियतकालिक.

प्रस्तावना :

एकविसाव्या शतकामध्ये मराठी साहित्य वाटचाल करित असतांना त्याचे प्रसारमाध्यमाबरोबर परस्पर संबंध कसे आहे, याची चर्चा होणे आजच्या काळात गरजेचे आहे. मानवी जीवनाचे वास्तव ह्या साहित्यामधून उमटत असते. अपवाद सोडला तर साहित्य हे वास्तवाशी निगडित असते. उदा. कथा, कादंबरी. एखादी कादंबरी जर वाचकाने वाचली तर त्यातील काही प्रमाणात भाग हा वाचकाचा अनुभव असतो. त्याचप्रमाणे शिक्षक राहिलेला भाग म्हणजेच वाचकाने न अनुभवलेला भाग हा समाजाचा अनुभव असतो. म्हणजेच साहित्यातून वास्तवाचे दर्शन घडत असते हे सिद्ध होते. अशा प्रकारच्या वास्तव जीवनाचे प्रतिबिंब उमटणाऱ्या साहित्याला प्रसारमाध्यमांमध्ये कोणते स्थान प्राप्त होते याचा उहापोह सदरील संशोधन प्रक्रियेमध्ये केलेला आहे.

साहित्य म्हणजे काय ?

मानवी जीवन व्यवहार विषयक चित्रण, विवरण, अर्थनिर्णयन, भाष्य अशा स्वरूपाच्या भाषिक अभिव्यक्तीस स्थूल मानाने साहित्य असे संबोधले जाते. जीवनव्यवहाराचे भावनिक, अध्यात्मिक, बौद्धिक अशा विविध अंगांनी घडविलेले सर्जनशील, वैचारिक, कल्पनात्मक, वास्तव अशा भिन्न स्तरावरचे सर्वांगीण सम्यक दर्शन साहित्यातून वाचकास प्रतीत होतो. 'लिटरेचर' या इंग्रजी शब्दाला मराठीमध्ये साहित्य वा 'वाङ्.मय' हे पर्याय सामान्यतः समानार्थी म्हणून वापरले जातात. 'Littera' या मूळ लॅटिन शब्दापासून लिटरेचर हा शब्द निर्माण झाला. Littera ही संज्ञा प्राचीन असून तिचा अर्थ वर्णमालेतील अक्षर वा अक्षरे असा होतो. लिटरेचर ह्या संज्ञेला काळाच्या ओघात अनेक लेखक, समीक्षक, वाङ्.मयेतिहासकार, आदिंनी साहित्याचा सर्वसमावेशक विवक्षित अर्थ विचारात घेतला आहे.

प्रसारमाध्यम म्हणजे काय ?

प्रसारमाध्यमे याची व्याख्या काय ? प्रसारमाध्यमे म्हणजे काय ? प्रसारमाध्यमे कशाला म्हणतात ? हे समजून घेण्यासाठी आपल्याला खूप काही माहिती मिळविण्याची किंवा त्याविषयी वाचन करण्याची अजिबात आवश्यकता नाही. कारण प्रसार माध्यमे ह्या नावातच त्याची व्याख्या आणि त्याचा अर्थ दडलेला आपणास दिसून येतो. फक्त थोड्या चिकित्सक दृष्टीने त्याकडे पाहण्याची आपल्याला आवश्यकता आहे.

प्रसार म्हणजे पसरविणे आणि माध्यम म्हणजे एखादी गोष्ट करण्यासाठी आपण ज्याचा आधार घेतो त्याला माध्यम म्हणतात. जसे मी रोज लिहितो आणि माझ्या लिहिलेल्या लेखांमधून मी तुम्हा सर्वासमोर व्यक्त होत असतो, माझ्या भावना, विचार, माझ्या मनातील राग, वेदना, तळमळ, इत्यादी सर्व काही मी माझ्या शब्दांमधून तुम्हा सर्वासमोर व्यक्त करत असतो. म्हणजेच लिहिणे हे माझे व्यक्त होण्याचे माध्यम आहे. म्हणजेच लिहिणे हे माझे स्वतःला हलके व्यक्त करण्याचे एक माध्यम आहे. यावरून स्पष्टपणे लक्षात येते.

म्हणजेच प्रसार म्हणजे पसरविणे आणि माध्यम म्हणजे स्वतःला व्यक्त करण्यासाठी आपण ज्याचा आधार घेतो त्याला माध्यम म्हणतात आणि ह्या दोघांचे एकत्रिकरण केल्यावर त्याचा अर्थ असा होतो की एखादी गोष्ट पसरविण्यासाठी आपण ज्याचा आधार घेतो त्याला प्रसारमाध्यमे असे म्हटले जाते आणि यामध्ये अनेक माध्यमांचा समावेश होतो. जसे की, वृत्तपत्र ह्या प्रसार माध्यमाद्वारे आपल्याला जगात कुठे काय घडते किंवा घडून राहिले आहे किंवा कुठे जागा निघाल्या आहेत, हे कळते. अशी अनेक सामाजिक प्रसारमाध्यमे आहेत, ज्याच्या आधारे आपल्याला अधिक लाभ होतो. ज्यांच्यामुळे दैनंदिन जीवनात होणारे कष्ट कमी होते व आपल्या वेळेची सुद्धा बचत होते.

प्रसारमाध्यमाची आवश्यकता :

1. प्रसारमाध्यमाचे प्रमुख कार्य हे माहिती व सत्य समाजापर्यंत पोहोचविणे, माहितीचा मुक्त प्रवाह समाजापर्यंत पोहोचविणे हे आहे.

2. लोकशाही अधिक सुदृढ होण्यासाठी, समाजात काय घडते आहे हे लोकांना प्रत्यक्ष दाखविण्यासाठी प्रसारमाध्यमांचा उपयोग होतो. वर्तमानपत्र, आकाशवाणी, दूरदर्शन, आंतरजाल ही आजच्या काळाची अत्यंत महत्वाची प्रसारमाध्यमे आहेत.
3. लोकशिक्षण आणि समाज प्रबोधन करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांची नितांत गरज आहे.
4. वर्तमानपत्रामधून वर्तमान घडामोडी तसेच काही सदरामधून सामाजिक, राजकिय, आर्थिक, ऐतिहासिक घटना समजतात. वाचकांच्या पत्रव्यवहाराच्या माध्यमातून वाचकही वर्तमानपत्रांशी जोडले आहेत.
5. वर्तमानपत्र, आकाशवाणी यांच्या मर्यादा ओलांडून जनतेला प्रत्यक्ष काय घडले, हे दाखविण्यास दूरदर्शन हे दृक-श्राव्य माध्यम प्रभावी ठरते.
6. आकाशवाणी तर्फे विविध बोलीभाषांमध्ये मनोरंजनपर, प्रबोधनपर व साहित्यिक मूल्य असणारे कार्यक्रम प्रसारित केले जातात.

मराठी साहित्य आणि प्रसारमाध्यमे :

प्रसारमाध्यमे भाषेच्या सहाय्याने वाचकांशी, श्रोत्यांशी, जन-सामान्यांशी संवाद साधत असतात. भाषा हे संवादाचे साधन आहे. तसेच विचार करणे, संवेदना किंवा जाणीव होणे आणि प्रतिसाद देणे या सर्वांचे साधन म्हणूनही भाषा फार उपयोगाची आहे. दृष्टीक्षमता, वृत्ती, आवड आणि मुल्ये यांच्यासही व्यक्तिमत्व भाषेतून घडत असते.

प्रामुख्याने प्रसारमाध्यमे ही 'वेब माध्यम', 'इलेक्ट्रॉनिक माध्यम' आणि 'प्रिंट माध्यम' अशी तीन प्रकारची आहेत. यापैकी सर्वप्रथम आपण 'वेब किंवा इंटरनेट' या प्रसारमाध्यमाचा विचार करूया. इंटरनेटमध्ये मराठी साहित्याच्या किती वेबसाईट आहेत, ही गोष्टी आपणास विचार करायला लावणारी आहे. अगदी बोटार मोजण्याइतक्यात आहेत. सांगावयाचे झाले तर 'www.marathiworld.com' अशा थोड्याफार प्रमाणात. मराठी साहित्य पहावयाचेच झाले तर ते आपणास सर्व इंजिनचा वापर करून शोधावे लागते. या सर्व इंजिनच्या माध्यमामधून आपण मराठी साहित्य शोधायला जातो; परंतु आपणास जे हवे ते सापडते का ? नाही. कारण ते इंटरनेटमध्ये उपलब्ध नसते. मराठी साहित्य प्रकारांची स्वतंत्र वेबसाईट, साहित्यावरील समीक्षेची वेबसाईट, मराठीतील विद्वान साहित्यिकांच्या साहित्याची वेबसाईट तयार करायला नको का ? तयार करायला पाहिजे; परंतु कोणी हा मोठा प्रश्न आहे. मराठीचे अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांनी, मराठी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी कि प्रत्येक मराठी माणसाने यासाठी खर्चा अर्थाने जर विचार करायचा झाला तर सर्वांची गरज आहे. अन्यथा मराठी साहित्य हे 'इंटरनेट' या प्रसारमाध्यमापासून अलिप्त राहू शकते. मराठीमध्ये गरज नसतांना देखील बऱ्याच वेळा इंग्रजी शब्दांचा वापर केला जातो. ही बाब अत्यंत चुकीची आहे. याचा अर्थ इंग्रजी शिकू नये असा नाही. इंग्रजी भाषा ही प्रभावशालीपणे अवगत असणे, ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची आहे.

इलेक्ट्रॉनिक्स मराठी प्रसारमाध्यमांचा विचार करीत असतांना मराठी दूरचित्रवाणी वाहिन्या, डी मराठी, स्टार माझा, आय.बी.एन. लोकमत, सन मराठी, इत्यादी वाहिन्या चांगल्या प्रकारे कार्यरत आहेत. परंतु बऱ्याच मराठी वाहिन्या मराठी साहित्याला म्हणजेच तितक्या प्रमाणात स्थान देत नाहीत. प्रादेशिक वाहिन्यांकडून जर असे होत असेल, तर राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय वाहिन्यांकडून जास्त अपेक्षा न ठेवलेली बरी.

‘छपाई’ प्रसारमाध्यमांचा विचार करीत असतांना आपण वृत्तपत्रांचा विचार करायला लागतो. तर बऱ्याच वृत्तपत्रांमध्ये मराठी साहित्याला अगदी कमी प्रमाणात स्थान दिले जाते, ही वस्तुस्थिती आहे; परंतु अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या भांडणाची बातमी ज्याप्रमाणे पहिल्या पानावर पाहिली म्हणून दिले जाते, त्याचप्रमाणे संमेलन चालू असताना सादर होत असलेल्या कार्यक्रमाची नोंद कोठे तरी कोपऱ्यात घेतली तर घेतली जाते ! या परिस्थितीला काय म्हणावे हा प्रश्न आहे. आपण जर अनियतकालिकांचा विचार करायला लागलो तर 1950 च्या दशकाच्या शेवटी केवळ वांङ्.मयाच्या संदर्भात लघुनियतकालिकांची, अनियतकालिकांची एक चळवळ उदयास आली. 1930 ते 1950 या कालखंडाला आपण अनियतकालिकांची चळवळ म्हणून ओळखतो. म्हणजेच त्या काळात अनियतकालिके भरपूर प्रमाणात होती. आज अनियतकालिके म्हणजे काय, अनियतकालिकांचे संपादक कोण होते, अनियतकालिकांमध्ये लेखन करणारे लेखक कोण होते, या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधणे म्हणजेच मराठी वांङ्.मयाचा अभ्यास झाला आहे. म्हणजेच 1930 ते 1950 या कालखंडातील ‘अनियतकालिकांची चळवळ’ आज अभ्यासाचा विषय झाला आहे. परंतु, आज ही अनियतकालिके अस्तित्वात आहेत का ? अस्तित्वात नसतील तर का ? गरज नाही म्हणून कोणत्या अन्य कारणांमुळे, याचा शोध घेणे गरजेचे आहे. परंतु आज तरी अशी अनियतकालिके सुरू करून मराठी साहित्य समाजामध्ये प्रसारित करण्याची गरज आहे. नियतकालिकांविषयी तर बोलायचेच काम नाही. आज मराठी साहित्य प्रसारित करणारी नियतकालिके अगदी कमी प्रमाणात आहेत. ती संख्या वाढणे गरजेचे आहे. कारण मराठी साहित्यामधील नितिमता, सांस्कृतिक मूल्ये बाबी समाजाला गरज असतांना त्यापासून समाज वंचित राहिल आणि समाजामध्ये गैरप्रकार वाढेल.

प्रसारमाध्यमांतील मराठी भाषा :

प्रसारमाध्यमांतील मराठी भाषेच्या वापरासंबंधी, त्यातून तयार होणाऱ्या भाषेच्या मोडतोडीबद्दल, भाषिक प्रदूषणाबद्दल चर्चा सुरू झाली की, अनेकांची प्रतिक्रिया ‘चालायचंय’ अशी असते. वृत्तपत्रांसाठी नव्हे तर नभोवाणी, दूरचित्रवाणीसारख्या प्रसारमाध्यमांसाठी देखील बरेचसे लेखन घाईगडबडीत केले जाते आणि त्यामुळे त्यात दोष राहून जातात. हे मान्य, परंतु बऱ्याच वेळा या चुकांचे खापर मुद्राराक्षसावर फोडले जाते किंवा अलीकडच्या काळात संगणकावर. काही ठिकाणी मुद्राराक्षस किंवा संगणक जबाबदार असेलही; पण बहुतांश ठिकाणी पत्रकार, वार्ताहर, निवेदक यांची भाषेविषयीची अनास्था, बेफिकर वृत्ती किंवा भाषाज्ञानाची उणीव ही जबाबदार असते.

प्रसारमाध्यमे मराठी भाषेच्या वापराबाबत फार काटेकोर नाहीत, त्यामुळे मराठी भाषेवर वाईट परिणाम होतो, अशी ओरड वरचेवर ऐकायला मिळते. पुण्या-मुंबईच्या वृत्तपत्रांमधून भाषाविषयक पत्रे अनेकदा प्रकाशित होतात. या पत्रांतील आशयांमधून वाचकांची भाषाविषयक जाणीव, कळकळ आणि आस्था व्यक्त होत असते. पण ही आस्था बरीचशी उथळ असल्याचे लक्षात येते. इंग्रजी व हिंदी शब्दांच्या रूपाने मराठीवर होणारे आक्रमण आणि शिक्षणाचे माध्यम हेच विषय बऱ्याचदा त्यात असतात. परभाषांमधून शब्द घेणे ही एक स्वाभाविक प्रक्रिया आणि वास्तवाशी निगडित वस्तुस्थिती आहे. ही जाणीव मात्र त्या पत्रांमध्ये दिसत नाही. भाषा जीवनाचे प्रत्येक क्षेत्र व्यापते आणि त्या त्या क्षेत्रांतील परिवर्तनानुसार विविध रूपे धारण करते. मराठीत ह्यापूर्वी फार्सी, उर्दू, कन्नड, संस्कृत, इंग्रजी, गुजराती, बंगाली अशा अनेक भाषांमधून शब्द आले आहेत, ह्यापुढेही येत राहणार. भाषेत शब्दांची समृद्धी जितकी जास्त तितकी तिची आविष्कारक्षमता जास्त.

मराठीवरील परभाषांच्या आक्रमणाबद्दल कळकळ व्यक्त करणाऱ्यांनी भाषेचा विकास, शब्द घडण्याची प्रक्रिया इत्यादींबद्दल जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे. आधुनिक युगातील आपण बहुसंख्य लोक बहुभाषिक आहोत आणि आपल्या बोलण्यात एकापेक्षा अधिक भाषांचा उपयोग होणेही अपरिहार्य आहे. नभोवाणी, दूरचित्रवाणीवरील मुलाखती, मालिका ऐकताना व बघताना हे आपल्याला दिसून येते, हा अटळ परिणाम आहे.

संदर्भ सूची :

1. साहित्य विचार – अ. वा. कुळकर्णी, प्रतिमा प्रकाशन.
2. साहित्य विमर्श – विद्या व्यवहारे.
3. प्रसारमाध्यमे आणि मराठी भाषा – कर्मवीर प्रकाशन पुणे.
4. प्रसारमाध्यमांतील मराठी भाषा – सुभाष शं. नाईक.
5. प्रसारमाध्यमे आणि मराठी भाषा – डॉ. भास्कर शेळके व डॉ. मिलिंद कसबे
6. मराठी साहित्य आणि प्रसारमाध्यमे – सोमनाथ किसन खताळ, अक्षरगाथा प्रकाशन, अंक तिसरा.
7. www.marathiworld.com.
8. प्रतिष्ठान – नियतकालिक
9. प्रसारमाध्यमे को. इन.
10. Brainly.in